

Вагалінски Л.Ф.

**Излъскана керамика от I — начало на VII век
южно от Долен Дунав (България). Vagalinski L.F.
Burnished Pottery from the First Century to the Beginning
of the Seventh Century AD from the Region South
of the Lower Danube (Bulgaria).**

Sofia, 2002. — 200 с.

Кераміка становить для археологів один з основних об'єктів вивчення, і тому кожна публікація на цю тему, тим паче монографія, викликає зацікавленість великого наукового загалу. Як свідчить назва, книга відомого болгарського дослідника¹ присвячена лискованій кераміці I — початку VII століть з регіону південніше Нижнього Дунаю, тобто з території Болгарії. Слід зазначити, що близько 85 % описаних автором знахідок мають різні відтінки сивого кольору, решта має здебільшого коричневє забарвлення. Отже, мова, по суті, йде про гончарну «сиволисковану» кераміку, поширену в певний період у римських провінціях та в порубіжних варварських племен Європи. Подібний посуд добре відомий і на території України: на античних пам'ятках, у кочових сарматів, у культурах римського часу — липицькій, карпатських курганів, черняхівській.

Дослідження Л. Вагалінськи побудовано на колекціях, раніше лише частково опублікованих у різних виданнях серед інших знахідок. Значний масив цих матеріалів (наданих автором колегами або здобутих ним особисто) видано вперше. Практично всі вони відображені на професійно зроблених таблицях. Для міжнародної читачкої аудиторії роботу з книгою полегшує те, що болгарський текст супроводжується майже повним паралельним англійським перекладом.

На жаль, до України іноземна археологічна література останніми роками надходить занадто нерегулярно, а саме за цей час вийшло кілька публікацій на згадану тему. Тому для вітчизняного знавця варто ознайомитися з розділом «Історіографічний огляд». Автор ретельно розбирає погляди дослідників з різних країн щодо проблеми виробництва лошеної кераміки на теренах Середньої та Східної Європи в плані хронології та культурних впливів.

Більшість дослідників звертають увагу на те, що час масової появи лискованого посуду в Центральній Європі збігається з початком Великого переселення народів, і пов'язують цей факт із вторгненням варварського

населення зі сходу (германці-готи, гуни, сармато-алани). У загальному вигляді такі погляди були висловлені ще в міжвоєнний період. Е. Бенінгер (Beninger, 1931)² вважав, що техніку лошіння прийшли вестготи перейняли у місцевих кельтів, а А. Алфьольді (Alföldi, 1932) бачив її коріння в Південній Росії (тобто в Україні). Пізніше низка науковців наводили свої докази щодо приналежності кераміки з лошеним декором прибульцям зі Східної Європи, які служили в римській армії на засадах федератів і мали місця поселення на територіях Південної Німеччини, Австрії та Південно-Східних Альп, Чехії, Угорщини, Сербії (Poczny, 1957; Tejral, 1972, 1985; Günnewald, 1977, 1980; Pollak, 1980; Bonis, 1980; Gross, 1992; Zeman, 1994; Schmidt, 2000; Nicolici-Porpević, 2000). Самі знахідки отримали в колі спеціалістів назву «федератська кераміка». Більш конкретно її пов'язують із розселенням гето-алано-гунської групи федератів під керівництвом вождів Алатея і Сафракса (Soproni, 1979, 1985; Rodriguez, 1997).

Іншої думки дотримуються деякі угорські вчені. Оскільки у сарматів Середнього Дунаю лисковані посудини були відомі раніше за прихід гунів та їх союзників, А. Вадай вважає, що їхні потреби забезпечують місцеві сарматські гончарі (Vaday, 1980/1981; 1989). До провінційно-римського походження сивого посуду схиляються А. Мочі (Mocsy, 1977), а також К. Оттомані, яка підкреслює давні кельтські традиції в місцевому гончарстві (Ottományi, 1982, 1991; пізніше вона частково визнала і «східний вплив»: 1999). Л. Вагалінськи наводить розгорнуті аргументи на противагу дослідниці, а також її словацького однодумця Е. Крековича (Krekovič, 1998). Привертають увагу його хронологічні спостереження щодо виробництва лискованого посуду в Паннонії: такі знахідки майже відсутні у період між серединою II та серединою IV ст., тобто кельтська традиція була перерваною. Свого часу кельтсько-латенська спадщина в керамічному виробництві залишила слід у різних європейських народів, зокрема в так званій класичній фазі гето-дакійської культури I ст. до н. е. — I ст. н. е. Автор аналізує висловлене деякими дослід-

© Б.В. МАГОМЕДОВ, 2003

никами (Diasopu, 1970; Tejral, 1972; 1985; Магомедов, 1987) припущення про можливість доживання традиції виготовлення лискованого посуду до пізньоримського часу через посередництво гето-дакійських культур I—III століть (Липицька, Поянешті-Виртишк-ой, Кілія-Мілітарь)³. Але, на його погляд, відповідних знахідок у названих культурах відомо занадто мало.

Нашого болгарського колегу цікавлять дослідження українських спеціалістів щодо матеріалів пізньоантичних пам'яток Північного Причорномор'я та черняхівської культури. Він критично сприйняв основний висновок з роботи О.В. Гудкової та В.В. Крапівіної⁴ про те, що сивоглиняний посуд з Ольвії й Тіри, з одного боку, та посуд черняхівської культури, з іншого, мають різне походження, а схожість між ними пояснюється впливом провінційно-римської культури. Цей погляд доповнюють тези доповіді О.В. Гудкової та А.Е. Малюкевича⁵. На поселеннях Нижнього Дністра (а також Нижнього Побужжя, тобто в оточенні Тіри й Ольвії) кінця I — першої чверті III ст. вони бачать дві групи сивої гончарної кераміки: античну (продукція міських майстерень) та варварську (виробництво сільських гончарів). Остання надзвичайно близька до столового посуду черняхівської культури. Автори пояснюють це тим, що її могли принести східні германці, які з кінця I ст. розселилися поміж місцевого населення. На думку Л. Вагалінськи, такий висновок виглядає вірогідним, але ж потребує археологічних доказів переселення германців у цей період, оскільки в письмових джерелах такі відомості відсутні. Ми вважаємо, що скептичне ставлення болгарського археолога до викладених поглядів цілком виправдане. Схожість штучно відокремлених трьох груп матеріалів: 1) певної частини сивого посуду з Ольвії та Тіри, 2) «варварської» кераміки сільських поселень, 3) посуду черняхівської культури, — пояснюється лише тим, що всі вони належать саме до цієї культури і датуються в її хронологічних межах другою половиною III — початком V ст. Більш раннє їх датування є непорозумінням, пов'язаним зі складністю стратегії пізніх шарів городищ та поселень (до речі, у гарантовано «закритих» комплексах поховань ранньоримського часу посуд черняхівського типу відсутній)⁶.

Твердження, що черняхівський гончарний посуд являє собою якісно новий етап (з урахуванням провінційного впливу) у розвитку ліпних форм вельбарської культури (тобто готського посуду)⁷, узгоджується з поглядами автора книги. Деяко дивує його заперечення ролі у цьому сарматів, особливо «у західному еквіваленті Черняхова, а саме культурі Синтана де Муреш», де «розвинуте гончарство мали середньодунайські сармати». Але ж у Трансільванії, що частково входить до басейну Середнього Дунаю, черняхівське населення з'являється досить пізно — у

другій половині IV ст. — і вже зі сформованими традиціями. Автор відзначає факт появи в гунській час лискованого посуду, подібного до черняхівського, і «у північно-східному куті античного світу — в Танаїсі». З переселенням черняхівських угруповань у другій половині IV ст. і пізніше пов'язують знахідки лискованих посудин у Добруджі (провінція Мала Скіфія) румунські дослідники (Comşa, 1967; 1972; Oraî, 1991; 1996).

Схожі погляди, властиві більшості європейських науковців, панують серед дослідників старожитностей Болгарії. На думку Б. Бьоттгера, традиція лощеної орнаментативної посуду потрапляє в Дакію, Мезію, почата в Паннонію в кінці IV ст. разом із вестготами і внаслідок їх романізації поєднується з місцевими керамічними формами, а відмирає в VI ст. з відходом вестготських прикордонних частин (Böttger, 1967a; 1967b). З німецьким ученим у цілому погоджуються й інші дослідники (Кузманов, 1985; Kuzmanov, 1992; Falkner, 1999), маючи розбіжності в окремих питаннях, наприклад, хто безпосередньо виробляв «федератську» кераміку — майстри з середовища варварів-федератів чи місцеві гончарі. Г. Гомолка-Фухс вважає, що вирішуючи проблему походження цього посуду, необхідно враховувати не лише культуру Синтана де Муреш-Черняхов, тобто племена вестготів, але й інших «східних варварів» (Gomolka-Fuchs, 1974; 1989; 1993; 1995). Її підтримує Л. Вагалінська, посилаючись на свідчення письмових джерел про заселення цих провінцій й іншими племенами — сарматами, гунами, карпами, різними східними германцями. За спостереженнями Г. Кабакчиевої, сіро- та чорнолощеної посуд римських кастеллумів I ст. н. е. зберігає пізньолатенські традиції; пізніше техніка лошіння в Мезії зникає і з'являється знову в останній чверті III—IV ст., але вже з іншими формами посудин (Kabakchieva, 1997; Кабакчиева 2000; у друці). Перші роботи узагальнюючого характеру щодо цікавої для нас групи кераміки в Болгарії належать авторів монографії⁸.

У наступному розділі книги «Характеристика об'єктів з лискованим декором у Болгарії» зібрано досить детальну історичну та археологічну інформацію про 34 досліджені пам'ятки римського часу. Значна їх кількість являє собою відомі з письмових джерел історичні міста або укріплені пункти Дунайського лімесу, такі як Нове, Ятрус, Нікополь, Абрітус, Трансмаріса, Дурострум, Марціанополь, Августа Траяна та інші. До кожної пам'ятки зроблено описи кераміки з номерами за каталогом, викладено умови її знаходження та датування.

З цим розділом прямо пов'язаний «Каталог», поданий для зручності користування в кінці тому. У ньому описано 400 зразків кераміки (номерів). Різноманітність форм приведено до певної системи. Класифікацію кераміки зроблено за ієрархічною схемою, що

має кілька ступенів: вид (форма) — тип — варіант — артефакт (номер за каталогом). Виділено такі форми: амфори, глеки, миски, чаші, горщики, доліуми (корчаги), цідилки, більш рідкісні види — культові посудини (кernosи), мортарій, кришки, різні (відро, аск). Артефакти мають наскрізну нумерацію з літерою, що позначає форму посуду. Текст каталогу насичений важливою інформацією: ступені системи мають описи форм та орнаментів, необхідні пояснення, датування. Наведені позначення відповідних типів у системах інших дослідників, до окремих посудин знайдено близькі аналогії з інших регіонів.

Кожен, кому доводилося займатися археологічною класифікацією, знає, яка це цікава, але важка і, до того ж, невдячна робота. Колеги і навіть однодумці неодмінно знайдуть у вашій системі помилки, порушення, відсутність чіткої ієрархії ознак і т. ін. Не є винятком і рецензована робота. Мені в ній не завжди зрозумілі принципи класифікації. Мабуть, для виділення типу посуду автор обирає найбільш яскраві ознаки, але іноді ці ознаки виглядають випадковими. Так, для глеків вирішальною ознакою типу стає інколи форма корпусу, інколи лише форма шийки (тип VII, що включає лише відбиті частини шийок). Важко збагнути, чому амфороподібні глеки (тип VIII) не включено до виду «амфори». Деякі види, на мій погляд, автор розуміє занадто широко: до «чаш» зараховано куклі, келихи, широкогорлий глек, триручну посудину (щоправда, у болгарській мові слову «чаша» відповідає більш загальне поняття «посудина до пиття»). Досить різноманітні посудини увійшли і до «горщиків»⁹. Помилково сюди потрапив фрагмент вінця керамічного відра з рельєфною імітацією металевої петлі (номер Г253), хоча в каталозі представлений екземпляр відра іншого типу (без петель, номер Р345) з відповідними аналогіями. Недоліки роботи (які добре усвідомлює і сам автор — с. 84) значною мірою пояснюються основною об'єктивною причиною — нестачею матеріалу. Адже тільки невелика частина посудин має повні профілі, а окремі типи представлені лише однією посудиною.

Результати дослідження викладені в розділі «Висновки». Л. Вагалінські розподіляє сиволощену кераміку на дві хронологічні групи: ранньоримську (I ст. до н. е. / I ст. н. е. — II ст.) та пізньоримську (III ст. — близько 600 р.). Ранньоримська група зареєстрована тільки на восьми пам'ятках (116 номерів за каталогом), розташованих переважно на північному заході Болгарії. Цей посуд має низку аналогій за формою та декором у кельтських комплексах. На думку автора, причиною популярності лощеного декору у регіоні був не лише загальний «кельтський вплив», але, у першу чергу, існування анклавів нащадків етнічних кельтів з племені «малих скордисків». Поки що не можна уточнити верхню хронологічну межу зникнення

ранньоримської лискованої кераміки, але між двома групами наявний хіатус, який починається десь у II ст. і завершується у середині III ст. (аналогічна картина в Паннонії).

Пізньоримська група посуду представлена набагато краще (284 номери), її поширення охоплює всю Болгарію, переважно між Дунаєм та гірським масивом Стара Планина. Дуже різниться асортимент посудин. Наприклад, якщо у ранній групі миски становлять 63 %, а глеки менше 3 %, то серед пізньої групи — навпаки: мисок лише 7 %, а глеки складають половину. На підставі добре датованих знахідок встановлено три хронологічні підгрупи пізньоримської кераміки, з яких підгрупа середини IV — середини V ст. як за кількістю, так і за різноманітністю форм значно переважає.

Лошений декор розвивався в часі. У ранньоримській групі для мисок характерне лошіння на обох, зовнішній і внутрішній, поверхнях (горизонтально-смугасте або суцільне). Інші форми посуду прикрашалися більш різноманітно — горизонтальні, вертикальні та навскісні прямі і хвилясті лінії. У пізньоримській групі посуду, замість лискування всієї поверхні, акцент робиться на орнаментативності окремих ділянок виробу. Застосовуються прямі, навскісні, хвилясті лінії, зигзаг, «риб'яча кістка», аркоподібний орнамент, ґрати. Останній мотив зафіксований поки що тільки в інтервалі останньої чверті IV—VI століть.

Технологічні характеристики вивчених зразків не дають надійних залежностей. Майже весь посуд зроблений з ретельно підготовленої глини на важкому (ножному) гончарному колі, зрідка викритий ангобом, добре випалений. Серед різних відтінків сірого та чорного кольорів поверхні червоні та жовті винятки трапляються лише в пізній групі.

Окремий підрозділ Л. Вагалінські присвячує питанню етнічної інтерпретації матеріалу. Як сказано вище, частину типів ранньоримського посуду він виводить з традицій кельтського населення. У пізньоримській групі ціла низка посудин пов'язана з варварською гончарською традицією (можливе походження таких форм з відповідними аналогіями наведено в каталозі). Найбільше такого посуду, як і лощеної кераміки в цілому, припадає на період середини IV — середини V ст. Це збігається з повідомленнями письмових джерел про заселення краю після 375 р. варварами (тобто готами «черняхівцями»), що перейшли Дунай, шукаючи захисту від гунів. Майже всі «варварські» форми посудин походять з римських фортець, розташованих уздовж Нижньодунайського лімесу. Вірогідно, тут було розміщено федератів для захисту кордону, а особливо шляхів на Константинополь¹⁰. Автор доходить висновку, що в пізньоримський час лошіння було модою, занесеною в нижньодунайській провінції варварами (східними германцями, сарматами). Нові піддані Імперії швидко сприймають

місцеві римські керамічні форми. З іншого боку, провінційні гончарі адаптуються до їхніх смаків і прикрашають лоцінням свою продукцію, навіть такі традиційні форми, як аскос і кернос.

Нова книга являє собою важливий внесок в археологію римської доби та раннього середньовіччя і допоможе дослідникам різних країн у розв'язанні проблем як місцевого, так і європейського масштабу. Зокрема, праця Л. Вагалінськи дає цінний довідковий і порівняльний матеріал для досліджень сусіднього до Нижнього Дунаю регіону — українського Північно-Західного Причорномор'я. Хоча тема сиволискованої кераміки у плані хронології розроблена тут ще недостатньо, у матеріалах двох регіонів можна помітити деякі спільні риси. На пам'ятках між устями Дунаю й Дніпра також наявні дві хронологічні групи сірої кераміки — ранньоримська та пізньоримська, але перша група, здається, датується ширше — аж до середини III ст. У цій ранній групі між обома регіонами помітна певна типологічна близькість, особливо стосовно мисок найбільш масових типів — I, II, також VII. У пізньоримський час для кожного з регіонів характерна варваризація стилю місцевого столового посуду. Але якщо в містах Північно-Західного Причорномор'я він практично повністю (або значною мірою) складається з кераміки черняхівських типів, то на території нижньодунайських провінцій вплив варварських смаків відбився здебільшого в декорі посудин. Для українських археологів вартій уваги загальний висновок як автора книги, так і інших європейських спеціалістів про те, що більш-менш широко виробництво сиволискованого посуду на Середньому та Нижньому Дунаї починається внаслідок переміщення населення черняхівської культури на її фінальному етапі. А тому потребують певного перегляду поширені погляди відносно «провінційно-римського стилю» черняхівської кераміки та походження черняхівського гончарства з дунайських провінцій.

¹ Д-р Людмил Вагалінськи поєднує свою основну професію з видавничою діяльністю: він є шеф-редактором журналу «Archaeologia Bulgarica», що публікує статті авторів з різних країн, переважно на теми археології Південно-Східної Європи.

² Більшість посилань до огляду літератури подаємо в скороченому вигляді (автор, рік видання). Повну бібліографію читач знайде в рецензованому виданні.

³ В іншому місці роботи (с. 103) автор неспівідомо повторив помилку Г. Діакону щодо

наявності серед черняхівської кераміки «фруктових ваз» липицького типу (*Diaconu Gh. Über scheibengedrehte Keramik in der Sintana de Mureş-Tschernjachovkultur // Dacia. — 1970. — 14. — S. 247*). Мені відомо, що румунський дослідник сам був неправильно інформований при перегляді ще не відреставрованих матеріалів з розкопок С.В. Махна на могильнику Компанійці. Коли пізніше посуд було склеєно, «книжка від вази» виявилася горлом звичайного глека.

⁴ *Гудкова А.В., Крапивина В.В.* Сероглиняная керамика Тыры, Ольвии и памятников черняховской культуры. — К., 1990. (Препринт).

⁵ *Гудкова А.В., Малюкевич А.Е.* Варварская сероглиняная гончарная керамика на поселениях Нижнего Поднестровья (I—III вв. н. э.) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.: Материалы международной конференции. — Тирасполь, 1994. — С. 251—252. Пізніше робота опублікована в повному обсязі: *Гудкова А.В., Малюкевич А.Е.* Сероглиняная кружалная керамика поселений на Днестровском лимане (первая четверть I тыс. н. э.) // *Stratum plus.* — 1999. — № 4. — С. 8—18.

⁶ Докладніше ці питання розглянуто у статті: *Магомедов Б.В.* Взаимоотношения Ольвии и варваров в позднеантичный период. Очередные задачи исследований (у друці).

⁷ *Магомедов Б.В.* Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Masłomęczu. Tom II. — Lublin, 1998. — С. 143—155.

⁸ *Vagalinski L.* Der Zustand der Forschungen nach der spätrömischen und völkerwanderungszeitlichen Drehescheibenkeramik mit eingeglätteter Verzierung in Europa // *Archaeologia Bulgarica.* — 1997. — № 1. — P. 38—46; *Vagalinski L.* Spätrömische und völkerwanderungszeitliche Drehescheibenkeramik mit eingeglätteter Verzierung südlich der unteren Donau (Bulgarien) // *Die Sintana de Mureş-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums.* — Bonn, 1999. — S. 155—178.

⁹ Зауважимо, що ми називаємо цим словом тільки кухонні горщики, призначені для приготування їжі на вогні. Лисковані столові посудини, скоріше, є вазами.

¹⁰ Це узгоджується з висновком, зробленим при дослідженні іншої категорії варварських речей — «орлиноголових» пряжок: *Vagalinski L., Atanassov G., Dimitrov D.* Eagle-Head Buckles from Bulgaria (6th—7th centuries) // *Archaeologia Bulgarica.* — 2000. — № 3. — P. 78—91.

Одержано
01.04.2003

Б.В. МАГОМЕДОВ